

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ Π.Χ. ΑΙΩΝΟΣ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΡΕΒΙΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓ. Ι. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: ΑΘΗΝΑΙ
1926

Ε.Γ.Δ της Κ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ

Ε.Υ.Δ πρόκατη
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

‘Απὸ τῆς ἀρχαιότητος ἡδη οἱ σοφισταὶ ἔθεωρήθησαν πρόδρομοι τῶν σκεπτικῶν. Ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς (¹) παρατηρῶν τὴν ὑπάρχουσαν σχέσιν μεταξὺ τούτων καὶ ἔκείνων, ἐσημεῖν καὶ διαφορὰς σημαντικάς, πιστεύων ὅτι οἱ πρῶτοι ἐδογμάτιζον, οἱ δὲ δεύτεροι ὅχι. Ἡμεῖς οἱ νεώτεροι ἔξετάζοντες τὰ ζητήματα τῆς ἴστορίας τῆς φιλοσοφίας μὲ περισσοτέραν εὐρύτητα ὅπτικοῦ πεδίου—ἄγνωστον ἂν ὄρθιῶς ἢ κακῶς (²)—εὑρίσκομεν καὶ ἄλλας διαφοράς, κατὰ πολὺ οὖσιωδεστέρας μιᾶς ὑπὸ διαφόρους τίτλους κατατάξεως τῶν φιλοσόφων.

Οὗτος ὁ Brochard (³) ἀφοῦ παρατηρήσῃ ὅτι εἰς τοὺς δύο ἀγνωστικοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ Πρωταγόρου καὶ τοῦ Γοργίου (⁴) ὑπάρχει ἐν σπέρματι ὅλη ἡ σκεπτικὴ θεωρία, εὑρίσκει πλὴν τοῦ δογματισμοῦ ὡς θεμελιώδη διαφορὰν μεταξὺ αὐτῶν τὸν πρακτικὸν καὶ ἥθικὸν (éthique) χαρακτῆρα τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας: «Οἱ σκεπτικοὶ εἶναι φιλόσοφοι, λέγει, οἱ σοφισταὶ [ἐκτὸς τοῦ Πρωταγόρου καὶ τοῦ Γοργίου] ἴδεονάπηλοι». Ἐκεῖνο πάντως τὸ ὅποιον δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ὡς δεδομένον, εἶναι ὅτι ἀνεξαρτήτως ἴστορι-

κῶν αἰτίων καὶ ψυχολογικῶν διαφορῶν, οἵ σοφισταὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, μετά τινων ἄλλων συγχρόνων αὐτοῖς φιλοσόφων καὶ τῶν ἀμέσων αὐτῶν μαθητῶν, ἔδιδαξαν τὴν σκέψιν· καὶ τὸ πρόβλημα λοιπὸν τοῦ θείου ἔθιξαν μὲν ἐκείνην βάσιν καὶ κριτήριον. Ἐπειδὴ οἱ σοφισταί, ἔστω καὶ ἐν περιλάβωμεν αὐτοὺς ἐντὸς τοῦ παραδεδομένου ἴστορικοῦ κύκλου, ἤχθησαν ἐπὶ τὴν κοινὴν αὐτῶν ἐποχὴν ἄλλοι ἀπὸ ἄλλων δρμηθέντες φιλοσοφιῶν, οἵτις ὅστε νὰ μὴ δυνάμεθα κοινῇ τὴν ἀθείαν αὐτῶν νὰ ἀναπτύξωμεν, ἀλλ᾽ ὡσανεὶ ἐπρόκειτο περὶ διαφόρων φιλοσόφων, πρέπει καθ' ἕκαστον τὴν θέσιν ἐνδεικνύειν.

Αἱ δυσκολίαι τοῦ θέματος τὸ μποῖον πραγματευόμεθα εἶναι ἔξαιρετικαὶ καὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα, καὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ πρόσωπα. Τὸ μὲν πρόβλημα εἶναι ἔξι ἐκείνων τὰ ὅποια αἱ ἀρισταὶ συντεταγμέναι κοινωνίαι ἀνέκαθεν ἐθεώρησαν ζωτικά· ὡς ἐκ τούτου ἀπετέλει πάντοτε οὐχὶ καθαρῶς θεωρητικὸν ζήτημα, ἀλλὰ ζήτημα γενικοῦ συμφέροντος, ὥσπερ καὶ τὸν ἀφιλόσοφον νοῦν τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρει. Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα λοιπὸν μόνον ἐκάστοτε εἰς τὰς συγχρόνους πολιτικὰς καὶ λαϊκὰς κατηγορίας ἐπὶ ἀθείᾳ, κινδυνεύομεν ἐν τοῖς ἀθέοις νὰ κατατάσσωμεν φιλοσόφους μάλιστα πιστεύσαντας τὸν θεόν· διότι ἀθεοί ἐκάστοτε κηρύσσονται ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας, οὐχὶ οἵ μη πιστεύοντες εἰς θεόν, οἵ ἐξουθενητικοὶ τοῦ θείου (^α) ἢ οἵ μη μᾶλλον εἶναι ἢ μὴ εἶναι θεοὺς εἰπόντες (^β), ἀλλὰ οἵ μη ταυτίζοντες τὰς

θεολογικάς των πεποιθήσεις μὲ τὰς θρησκευτικὰς τοῦ τόπου ἐν τῷ διποίῳ ζῶσιν (¹). Αἱ δὲ φιλοσοφίαι, ὡς φρονεῖ δι Λινγε, (²) κατ' ἀνάγκην ἔρχονται εἰς διάστασιν μὲ τὴν σύγχρονον αὐτῶν θρησκείαν (³), τῶν μὲν πρώτων ἀναζητουσῶν τάξιν καὶ αἰτιότητα εἰς τὰ φαινόμενα, τῆς δὲ ἄλλης διατηρούσης ἀμετάβλητον τὸ παραδοθὲν ἀναίτιον καὶ αὐθαιρέτον τοῦ δόγματος. Εἰδικῶς δὲ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τῆς σχέσεως τῆς ἔθνικῆς θρησκείας μετὰ τῶν φιλοσόφων, φαίνεται δτὶ οἱ ἀρχαῖοι ἀθέους ὠνόμασαν πάντας τοὺς διάφορον τῆς προσωπικῆς σχόντας περὶ θεοῦ ἔννοιαν (⁴).

Αἱ δὲ δυσκολίαι αἱ ἀφορμὴν ἔχουσαι τὰ πρόσωπα εἶναι ἀφ' ἐνδὸς αἱ κοιναὶ διὰ τὴν μελέτην τῶν φιλοσόφων ἐκείνων τῶν διποίων μόνον ἀποσπάσματα παρεδόθησαν μέχρις ἡμῶν. Είναι πολλοὶ οἱ λόγοι διὰ τοὺς διποίους ὀφείλομεν μετὰ πάσης λεπτότητος καὶ ἐπιφυλάξεως νὰ χειρίζωμεθα τὰ οὔτω παραδοθέντα φιλοσοφήματα, καὶ μέγιστοι οἱ κίνδυνοι οἱ ἔνυπάρχοντες ἐν τῇ ἀποπείρᾳ συστηματοποιήσεως αὐτῶν. Διότι καὶ τῶν πλείστων σχολιαστῶν, οἵτινες διέσωσαν πολλὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, γνωρίζομεν τὴν ἐπιπολαιότητα, καὶ τὸν ὅλιγον πρὸς τὸ γράμμα σεβασμὸν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ τὴν προσπάθειαν πολλῶν ἀρχαίων δοξογράφων πρὸς ἀνάδειξιν ὁρισμένης τάσεως παρὰ τοῖς φιλοσόφοις (⁵). Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῶσιν οἱ ἐκ τῶν σφαλμάτων τῆς ἀντιγραφῆς κίνδυνοι τῶν κειμένων, αὐξάνοντες καθ' ὅσον ἐλαττοῦ-

ται τὸ μῆκος τοῦ ἀποσπάσματος, οὗτινος ἢ ἔννοια,
ὅταν τοῦτο ἀποτελῆται. ἐκ μιᾶς φράσεως, δύναται ἐν-
τελῶς ^ν ἀντιστραφῇ διὰ τῆς προσθήκης ἢ ἀφαιρέ-
σεως ἐνὸς μόνου γράμματος. Τέλος ὅφείλομεν νὰ ἔχω-
μεν ὑπὸ ὄψιν, ὅτι μέγισται παρανοήσεις δύνανται
νὰ ἐμφιλοχωρήσωσιν, ὅταν ἐκ τοῦ ὅργανικοῦ ὅλου
ἐνὸς συγγράμματος ἀποσπάσωμεν φράσιν τινα καὶ
ἀνεξαρτήτως πρὸς τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐπόμενα
προσπαθήσωμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν ταύτην (¹²). Ἀφ
ἔτερου δὲ ἴδιαίτεραι καθὸς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς σοφι-
στὰς περὶ τῶν δποίων κυριωτάτη πηγὴ γνώσεως εἶναι
τὸ ἔργον τοῦ Πλάτωνος, τοῦ μεγάλου αὐτῶν διώκτου.
Καὶ κατὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πλατωνικῶν κειμέ-
νων ὅφείλομεν νὰ ἔχωμεν πολλὴν ἐπιφύλαξιν, φροντί-
ζοντες νὰ μανθάνωμεν κατὰ τὸ δυνατόν, ποῦ ἐμφανί-
ζεται δι πολεμιστὴς Πλάτων ἐν τοῖς διαλόγοις καὶ ποῦ
διστορικός (¹³). Εἶναι γνωστὸν ὅτι τοιαύτη ἐργασία
μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος δὲν εἶχε γίνει, διὸ
Πλάτων ἦτο ἐν πᾶσιν διδηγός διὰ τὴν μελέτην τῆς
σοφιστικῆς ἱστορίας (¹⁴). Σήμερον, λυτρωμένοι ἐν
μέρει ἀπὸ τὴν διαδικήν ταύτην ὑποβολήν, εὐχερέ-
στερον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν περὶ τοῦ ἔργου καὶ
τῆς ἀξίας τῶν σοφιστῶν.

‘Ο μελετῶν τὴν ἱστορίαν τῶν σοφιστῶν ὅφείλει
νὰ ἔχῃ θέσιν ἔναντι τοῦ ζητήματος τοῦ ὅρου σοφιστῆς.
Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι, νομίζω, ὑποχρεωμένος δι
ἱστορικὸς νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ἀλλὰ
τὴν παράδοσιν. Ἐνδιαφέρων καὶ λίαν ἐποικοδομη-

τικδς είναι δ σχεδὸν πλήρης κατάλογος ὃν συνέταξεν ὁ Grote τῶν ἐπὶ τῆς ἀρχαιότητος (ἐν πολλοῖς ἀνευ κακῆς διαθέσεως) ἀποκληθέντων σοφιστῶν (¹⁶). Ἐὰν λοιπὸν ἥκολον θούμεν τοὺς ἀψχαίους, θὰ ἔπρεπε νὰ κενώσωμεν παντελῶς τῆς κρατούσης ἐννοίας τὸν ὄρον, ταυτίζοντες αὐτὸν πρὸς τὸν νεωστὶ εἰσαχθέντα «διανοούμενος» ἢ πρός τι παρεμφερές. Ἀλλὰ θὰ ἐσφαλλόμεθα, ἐφ' ὅσον θέλομεν νὰ ποιώμεθα λόγον ἐν τῇ ἴστορᾳ τῆς φιλοσοφίας περὶ τῶν ἀνθρώπων, τοὺς δποίους κοινῶς ὀνομάζομεν σοφιστάς· διότι ἡ λέξις ἔχει πλέον τὴν ἴστορίαν αὐτῆς καὶ τὴν ἐννοιάν της.

Ἐν τῇ μελέτῃ ὃθεν ταύτῃ θὰ περιλάβωμεν εἰς τοὺς σοφιστὰς μόνον ὅσους ἢ παράδοσις ὠνόμασεν οὕτω, τοὺς ζήσαντας κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τῆς ἀκμῆς τῆς σοφιστικῆς, ἔξετάζοντες καθ' ἔκαστον ἐνὸς ἐκάστου ἀπὸ Πρωταγόρου μέχρι Καλλικλέους τὰς περὶ θεῶν δόξας.

Ο Πρωταγόρας ἥκολον θησε τὴν φιλοσοφικὴν παράδοσιν τοῦ Ἡρακλείτου, ἢτις λογικῶς καὶ ἴστορικῶς—ώς γνωρίζομεν ἐκ τῶν περὶ τοῦ Κρατύλου ἀναφερομένων (¹⁷)—ώδηγησεν εἰς μηδενισμὸν ἀπόλυτον. Διότι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου δὲν ἦγε μόνον γνωστολογικῶς εἰς τὴν ἀνεπαλληλίαν τῆς θεωρίας μετὰ

τῆς πραγματικότητος, κακοὶ μάρτυρες οἱ ὀφθαλμοί⁽¹⁷⁾, ἔλεγεν ἡδη αὐτός, (ἀφοῦ δὲ νοῦς⁽¹⁸⁾ δὲν γιγνώσκει οἴα ὑπάρχουσι τὰ πράγματα, οὐδὲ οἴα ὑπῆρξαν, ἀλλ᾽ ἀλλοιωθείσης καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐννοίας ἀπὸ τοῦ χρόνου, καθὼς δὲν ἔγνω, γιγνώσκει μόνον δτι ἔσκε γνῶσιν ὑπαρξάσης τῶν πραγμάτων καταστάσεως, ἢ ἄλλως, ἀφοῦ καὶ ἡ ἐννοία⁽¹⁹⁾ καθὼς καὶ τὰ πράγματα ἀλλοιοῦται, ἡ γνῶσις οὖδέποτε εἶναι ἐπάλληλος τῇ οὐσίᾳ). Ἀλλὰ καὶ μεταφυσικῶς ὅφειλε νὰ φυάσῃ εἰς τὴν ἀρνητικήν τῆς οὐσίας (ἀφοῦ καὶ αὐτῇ οὖδέποτε ὑπάρχει ἀλλ᾽ ὑπῆρξε πάντοτε, ἢ ἄλλως ἀφοῦ ἡ ἐννοία οὐσίας τινὸς πρωταρχικῆς εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἐννοίαν οὐσίας ἀεὶ μεταβαλλομένης, διότι αὐτῇ θὰ ὑπῆρξε πάντοτε (οὐσία+) ἢ (οὐσία—) καὶ οὖδέποτε ἡ αὐτὴ καὶ ἄρα, ἀφοῦ τὸ πᾶν δὲν εἶναι ἐν ἀλλὰ πολλά⁽²⁰⁾, οὖδέποτε· ἔστι γὰρ οὖδέποτε⁹ οὖδὲν ἀεὶ δὲ γίγνεται⁽²¹⁾. Φυσικὴ δὲ τοῦ μηδενισμοῦ δικλείς πρὸς ἔρμηνείαν τῶν περὶ ἡμᾶς φαινομένων εἶναι δὲ ὅντολογικὸς πνευματισμὸς καὶ δὴ ἡ ἀϋλία καὶ δὲ φαινομενισμὸς τοὺς διποίους ἀκολουθεῖ δὲ πραγματισμός,⁽²²⁾ ἐν ἀπὸ τοῦ γνωστικοῦ πεδίου ἐπὶ τὸ βιωτικὸν χωρήσωμεν ὡς ἀναγκαζόμενα⁽²³⁾· πάντων χρημάτων, λοιπόν, μέτρον ἀνθρωπος τῶν μὲν ὅντων ὡς ἔστι τῶν δὲ μὴ ὅντων ὡς οὐκ ἔστι⁽²⁴⁾.

Καὶ δὲ θεός;—‘Ο θεός μεταφυσικῶς τοῦτο μὲν εἶναι ἀνύπαρκτος, ὡς ἀποδεικνύεται καὶ ἐμμέσως διὰ τῆς ἀρνήσεως πρωταρχικῆς οὐσίας, καὶ ἀμέσως διὰ παραλλήλου πρὸς τὸν περὶ οὐσίας συλλογισμοῦ, τοῦτο

δὲ εἶναι ἀναπόδεικτος, ἀφοῦ οὐδὲν πρὸς γνῶσιν ἔχομεν ὅργανον.⁷ Επειδὴ δὲ ἄλλως ὑπάρχει ὅτι πιστεύομεν ὑπάρχον, δύναται νὰ ὑπάρξῃ θεός, ἄλλα μόνον ἐφ' ὅσον πιστεύομεν εἰς αὐτόν: πάντα γὰρ τὰ φαινόμενα τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ἔστι (⁹).

"Ισως οὖτω δυνάμεθα νὰ ἔρμηνεύσωμεν τὸν τίτλον καὶ τὴν διασωθεῖσαν ἀρχὴν τοῦ περὶ θεῶν λόγου τοῦ Πρωταγόρου (⁹). Οὐδείς, καθόπον γνωρίζω, ἐκτὸς τοῦ Gomperz (¹) παρετήρησε μέχρι τοῦδε τὴν ἀντίφασιν ἡτοι ἐνυπάρχει μεταξὺ ἐκείνου καὶ ταύτης. Ο Gomperz ἀκολουθῶν τὸν Lobeck (⁹), εἰκάζει ὅτι τὸ ἔργον θὰ ἡτο ἀναίρεσις μόνον τοῦ δυνατοῦ τῆς γνώσεως τῶν θεῶν. Πάντες οἱ ἄλλοι δέχονται, ὅτι τὸ ἔργον ἀνήρει τὴν περὶ θεῶν δόξαν. "Αλλὰ τὸ δυνατὸν τῆς ἀναιρέσεως τῆς δόξης ταύτης ἀπεκλείετο ἀπὸ τῆς πρώτης φράσεως κατὰ τρόπον λίαν ἐπιγραμματικὸν καὶ πως δογματικόν· οὐδεμία κατόπιν ταύτης ἀναίρεσις χωρεῖ. "Αλλως τε ὑπάρχει τὸ μὲν ἐκεῖνο, ὅπερ τὸ δὲ προϋποθέτει, ἀφοῦ δὲ τὸ μὲν ἀνήκει εἰς τὴν γνῶσιν τῶν θεῶν, περὶ ἄλλου τινος τὸ δὲ θὰ δηλωθεῖ. Διὰ τοῦτο καὶ τοῦ Gomperz ἡ θέσις, κατὰ τὴν δύσιαν τὸ βιβλίον ἀνήρει τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως τῶν θεῶν καὶ οὐχὶ τὴν ὑπαρξιν αὐτῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ, καθόσον τοῦτο ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἀνηρεῖτο. Προσέτι καὶ ἀν ὅ τίτλος δὲν μετεδόθη ἥμαντις ὁρθῶς,—ἡτο πιθανὸν νὰ ἔδοθη τὸ δνομα ἀπὸ τῶν πρώτων λέξεων τοῦ ἔργου—πάντως τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, ἀφοῦ τοι-

αύτην είχεν είσβολήν, δύσκετον ὅλως δὲν ἥδυνατο νὰ εἶναι μὲ τὰ περὶ θεῶν.³ Εξ ἄλλου γνωρίζομεν ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸ περὶ θεῶν. ἐκάη διὰ ταύτην τὴν ἀρχὴν λέγει ὁ Διογένης καὶ ὁ Κικέρων (²⁰), ὃστε πάντως ναὶ μὲν δὲν ἦτο ἐποικοδομητικὸν τοῦ θείου, ἀλλὰ τὸ διεύτερον σημεῖον τῆς πολεμικῆς ἦτο ἡ ἀρχὴ αὐτῆς.⁴ Άλλὰ ἀν τὸ ἔργον ἦτο ἀναίρεσις τῆς περὶ θεῶν δόξης, τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἥθελεν εἶναι ἀπαρεστότερον τῆς ἀρχῆς, καὶ δὲν θὰ ἐκαίετο διὰ ταύτην ἀλλὰ δι⁵ ἔκεινο. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν ἐπίσης τοῦ Τίμωνος τοῦ Σιλλογράφου, ὃστις δὲν ἦτο εὔκολος εἰς ἐπαίνους, ὁ Πρωταγόρας ἔγραψε τὸ ἔργον αὐτοῦ πᾶσαν ἔχων φυλακὴν ἐπιεικείας (²⁰), τοιαύτην δὲ φυλακὴν δὲν θὰ εἶχεν ὁ λέγων ὅτι δὲν γνωρίζει ἀν ὑπάρχωσι θεοί, ἀλλ᾽ ὅτι πάντως αὐτὸς τοὺς ἀπορρίπτει. Σπουδαία εἶναι καὶ τοῦ Σέξτου ἡ ἐπιφύλαξις (²¹) εἰς τὴν ἐν τοῖς ἀθέοις κατάταξιν τοῦ Πρωταγόρου διὰ τὸ βιβλίον αὐτοῦ: κατά τινας, λέγει, συγκαταλέγεται ὁ Πρωταγόρας ἐν τοῖς ἀθέοις.

Ἐκ τούτων πάντων εἴμεθα ἡναγκασμένοι ἀλλην τινὰ καὶ τῆς καθιερωμένης καὶ τῆς ἀμέσως ἀποκλεισθείσης τοῦ Gōp̄erz περὶ τοῦ βιβλίου νὰ δεχθῶμεν ὑπόθεσιν. Δὲν νομίζω ὅτι ὁ περὶ θεῶν λόγος τοῦ Πρωταγόρου ἦτο ἀναίρεσις τῆς εἰς αὐτοὺς πίστεως, οὕτε καν. ὅτι ἡσχολεῖτο μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ θείου. (Καὶ ἐκ τοῦ Πλάτωνος γνωρίζομεν ὅτι ὁ Πρωταγόρας τοὺς θεοὺς ἔκ τε τοῦ λέγειν καὶ τοῦ γράφειν περὶ αὐτῶν ὡς εἰσὶν ἡ ὡς οὐκ εἰσὶν ἐξήρει (²²).⁵ Εκ τῶν

ίστορικῶν τάσεων τῶν χρόνων αὐτοῦ καὶ ἐξ ἀλλων παραλλήλων δοξῶν, αἵτινες κατὰ τοὺς ίδίους καὶ τοὺς ἀμέσως μεταγενεστέρους ἀνεφάνησαν χρόνους, καὶ ἐκ γνώμης τιγος αὐτοῦ. κατὰ τὴν δποίαν τὰ φαντάσματα *[εἰσοι]* βελτίω μὲν τὰ ἔτερα τῶν ἔτερων, ἀληθέστερα δὲ οὖς^(*), καὶ ἐκ τῆς γενικῶς ἡθικῆς (*éthique*)^(*) διδασκαλίας τοῦ Πρωταγόρου, τείνω μᾶλλον νὰ δεχθῶ, ἐκ τῶν ὑποθέσεων, αἵτινες ἡδύναντο νὰ φανῶσιν ἐν σχέσει μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἢ ὅτι οὗτος, ἀγνοῶν διὸ ὑπάρχωσιν ἢ ὅχι θεοί, ἡρεύνα τὴν αἵτίαν δι^ε ήν ἐγεννήθη ἢ ἰδέα τοῦ θείου, ἢ ὅτι ἀνέπτυσσε τὴν χρησιμότητα ταύτης—καὶ τοῦτο περισσότερον.

Βλέπομεν οὖτως, διὸ αἱ ὑποθέσεις αὗται ἔχωνται τῆς ἀληθείας, ὅτι δὲ οἱ Πρωταγόρας ἐλάμβανεν ἔναντι τοῦ προβλήματος τοῦ θείου, τὴν θέσιν τὴν δποίαν πᾶς ἐπιστήμων λαμβάνει, καθ^ε δὲ ἐπιστήμων· μὴ εὑρῶν δηλαδὴ τοὺς θεοὺς κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτοῦ ἔρευναν, (ἐν τῷ παραδούμέντι χωρίῳ, παρετήρησε καὶ ὁ Gomperz^(*)), γίνεται ἐπίμονος χρῆσις τοῦ «εἰδέναι» τοὺς ἀγνοεῖ^(**). δὲν θέτει ὑπέρ, διότι δὲν ἔχει ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς μελέτης αὐτοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς, οὐδὲ κατά, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον. Ως δρῶν δὲ δινθρωπος ἔρευνά^τ καὶ δέχεται τὴν κοινωνικὴν σημασίαν τῆς ἰδέας τοῦ θείου, τὴν δποίαν ἴσως καὶ αὐτὸς ἥδη χρησιμοποιεῖ^(**).

*Η μόνη θέσις τοῦ βιβλίου τοῦ Πρωταγόρου, ἢτις ἡδύνατο νὰ συνυπάρξῃ μὲ φιλοσοφικὴν θεωρίαν τοῦ

προβλήματος τοῦ θείου, ἢθελεν εἶναι ἔκείνη, καθ' ᾧ περὶ θεῶν μὲν οὐκ ἔχει τις εἰδέναι, ἀλλὰ πιστεύει — ἢ δὲν πιστεύει. Ἀμφότεραι ὅμως αἱ ὑποθέσεις αὗται ἀποκλείονται ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει δεῖσσοντος ἀνεφέραμεν λόγους. Ὁ Πρωταγόρας λοιπὸν φαίνεται ἐπιστήμων καὶ διδάσκαλος τῆς πολιτικῆς ἐν τῷ προβλήματι τοῦ θείου, οὓδολως ὅμως φιλόσοφος.

Καὶ τοῦ Γοργίου ὁ μηδενισμὸς ἔχει ὃς ἀμεσον συνέπειαν τὴν παντελῆ ἀρνησιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ· ἀπίθανον ὅμως φαίνεται μοι νὰ ἐδίδαξε τοιοῦτόν τι, ἀναλογιζομένῳ τῆς εὐνοίας καὶ τῶν τιμῶν ὡντικῶν ἀπανταχοῦ σχεδὸν τῆς Ἐλλάδος καὶ δὴ ἐν Ἀθήναις (³⁸). Τὴν ρητορικὴν μόνην ἔξηρασεν ὁ Γοργίας, ἀχθεὶς ἀπὸ τῶν ἐλεατικῶν διδαγμάτων ἐπὶ τὴν ἀρνησιν τοῦ περιβάλλοντος κόσμου, καὶ ἐν συνεπείᾳ ἐπὶ τὴν ἀντίληψιν τῆς ματαιότητος τῶν περὶ τούτου ἐρευνῶν. Ὁρθῶς δὲ συμπεραίνει ὁ Hitler ἐκ τῶν σχολίων τοῦ Ὁλυμπιοδόρου (³⁹) ὅτι τὸ περὶ φύσεως σύγγραμμα τοῦ Γοργίου ἦτο νεανικὸν αὐτοῦ ἔργον.

Οὕτω ἀπὸ τῶν δύο πρώτων μεγίστων ἀντιπροσώπων τῆς σοφιστικῆς, ἡ πίστις ἐπὶ τοὺς θεοὺς ἔχει κλονισθῆ. Ἀλλά, «γενικῶς φαίνεται δτι δὲν ἔσχον οἱ σοφισταὶ ἀντιθρησκευτικὴν προκατάληψιν, καθὼς ὁ σύγχρονος αὐτῶν Διαγόρας» (⁴⁰). Οἱ μαθηταὶ αὐτῶν, εἰς τοὺς ὅποίους δικαιούμεθα νὰ καταλέξωμεν τὸν Πρόδικον, δὲν σκοποῦσι νὰ λύσωσι τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ θείου, ἀλλά, λαμβάνοντες ἀπο-

δεδειγμένην τὴν πίστιν εἰς τοὺς θρούς, τινὲς μὲν προσπαθοῦσι νὰ ἔρμηνεύσωσι ταύτην, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἡττον ψυχολογικῶς, πάντες δέ, τῷ Πρωταγόρᾳ πιθανότατα ἐπόμενοι, ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν ἐκ ταύτης ὠφέλειαν «ἡ σκέψις αὐτῶν εἶναι ἴδιως πρακτική» (¹¹).

Μὲ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην μεγάλως εὔκολυνδρομεθα εἰς τὴν ἔρμηνείαν τῶν συνηθεστάτων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις σορισταῖς ἀντιθέοις μεταξὺ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν τῆς φιλοσοφικῆς ἢ τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς ἢ πολιτικῆς (¹²). — Μετὰ τὸν Πρωταγόραν καὶ τὸν Γοργίαν δὲν διστάζουσιν οἱ μαθηταὶ αὐτῶν, καρὸς τὰς ἀθεϊστικὰς ἢ σκεπτικὰς αὐτῶν ἀντιλήψεις, τὸ ὄνομα τῶν θεῶν καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν νὰ μεταχειρίζωνται συχνάκις πρὸς πρακτικὴν ἢ ἡθικὴν (*morałe*) ὠφέλειαν, καθὼς ἔπραττε καὶ αὐτὸς δ Ἐρωταγόρας.

Τοιοῦτος δ Ἐρόδικος· ἡ θεωρητικὴ αὐτοῦ περὶ θεῶν διδασκαλία, ἀγνωστον ποῦ τὸ πρῶτον γραφεῖσα, ἀλλὰ παρὰ πλείστους τῶν ἀρχαίων διασωθεῖσα (¹³), συνίσταται εἰς τὸ δτι οἱ παλαιοὶ ἀνθρώποι τὰς φυσικὰς δυνάμεις, τὰς φύλας ἑαυτοῖς, θεότητας ἐνόμισαν. Οὕτω τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην, καὶ τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰς κορήνας, καὶ τὸν ἀρτον καὶ τὸν οἶνον, καὶ τὸ πῦρ καὶ τὸ ὕδωρ, θεοὺς ἐνόμισαν οἱ ἀνθρώποι, Ποσειδῶνα, Δήμητραν, Ἡφαιστον, Διόνυσον, Ἰσως δὲ καὶ Δία καὶ Ἀφροδίτην, καθάπερ *Algyptioi* τὸν *Neīlon* (¹⁴). Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρέπει ἐδῶ νὰ τοποθετήσωμεν τὸ ἐπιχείρημα ἐκεῖνο

τῶν «σοφῶν», καθὼς ἀποκαλεῖ αὐτοὺς ὁ Πλάτων (⁴⁵), κατὰ τὸ δποῖον συνῆγον οὗτοι τὴν ἀνυπαρξίαν τοῦ θεοῦ ἐκ τῶν διαφόρων παρὰ τοῖς διαφόροις λαυῆς περὶ τούτου πίστεων. Καὶ ἐκ τῶν λεξικολογικῶν αὐτοῦ ἔρευνῶν γνωρίζομεν τὸ λεπτολόγον καὶ ἐπιστημονικὸν τοῦ Προδίκου, οὗτινος, ἃν καὶ ἐνίστε μετά τινος εἰρωνείας, συχνότατα δμως ποιεῖται μνείαν δ Σωκράτης, ὅστις καὶ διδάσκαλον αὐτοῦ ἐκεῖνον ὀνομάζει (⁴⁶). Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ φρασιδίου τοῦ περὶ Αἰγιπτίων, καὶ ἀν τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶναι ἴδικόν του, τὰ αὐτὰ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν : στερρῶς βασιζόμενος ἐπὶ τῶν ἐπὶ μέρους προήλυχετο ἐπὶ τὰς γενικὰς θεωρίας αὐτοῦ.

Διὰ τῶν θεολογικῶν αὐτοῦ δοξασιῶν δ Πρόδικος (καὶ μετ[°] ἐκείνου δ Δημόκριτος) ενδοίσκεται ἐπὶ κεφαλῆς σπουδαίας μυθολογικῆς κινήσεως, τῆς ψυχολογικῆς (⁴⁷), ᾧτις κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐδέσποσε καθ[°] ἓνα ἢ ἄλλον τρόπον τῆς μυθολογίας (⁴⁸). Παρὰ τῷ Προδίκῳ ἐπίσης καὶ τῷ Δημοκρίτῳ,—οἵτινες πλεῖστα ἔχουσι κοινά, παρὰ τὴν σαφῇ ἀναμφιλέκτως ὑπεροχὴν τοῦ δευτέρου—ἀνευρίσκομεν τὸ πρῶτον τὴν ὑπόληψιν κατὰ τὴν δποίαν, δπως ἡ φιλοσοφία, καὶ ἡ θρησκεία εἶναι ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ περιβάλλοντος κόσμου, ἀπὸ τοῦ θαυμάζειν καὶ τῆς ὀρέξεως τοῦ εἰδέναι ἐκπηγάσασα. Δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον ἡ μεγάλη τῶν Ἀλεξανδρινῶν προσπάθεια πρὸς συμβολικὴν τῶν μύθων ἐρμηνείαν τὰς αὐτὰς νὰ ἔλαβε βάσεις.

Πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Προδίκου περὶ γενέσεως τῆς Ἰδέας τοῦ θεοῦ δυσκόλως συμβιβάζεται οἶαδήποτε ψηφισκευτικὴ δοξασία· ἡ δὲ καθαρῶς ἐπιστημονικὴ αὐτοῦ προσπάθεια ἀποδεικνύει ἀδιαφορίαν ἔναντι αὐτοῦ τοῦ προβλήματος τοῦ θείου. (Ο Goimperz (40) φρονεῖ δτι ὁ Πρόδικος οὐχὶ πᾶσαν Ἰδέαν περὶ θεοῦ ἀπέρριπτε, ἀλλὰ μόνον τὴν παραδεδεγμένην—πάντως θὰ ἐπρεπε νὰ προσθέσῃ καὶ τὴν τῶν Αἰγυπτίων, ἀν- μὴ καὶ τὰς ἄλλας. Ως ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης, φέρει τὸν θεῖστὴν Ξενοφῶντα καὶ τὸν παν- θεῖστὴν Περσαῖον, ἐπαινοῦντας τὸν Πρόδικον. Τοῦτο- ὅμως οὖδὲν ἔιερον ἀποδεικνύει, τοῦ μὲν πρώτου ἔξε- τάσαντος τὴν ἥθικὴν διδασκαλίαν τοῦ Προδίκου καὶ ἐπαινέσαντος, τοῦ δὲ ἄλλου πρὸς ἀνάδειξιν τῶν θεω- ριῶν τῆς Ἰδικῆς του σχολῆς ἐπαινέσαντος αὐτόν, ἢ δτι ἡ διδασκαλία τοῦ Προδίκου ἦτο μόνον ἐπιστημονική, καὶ δὲν εἶχε σκοπὸν τὸ προσηλυτισμὸν εἰς τὴν ἀθεῖαν (41).)

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀποπυργίζουσαν ταύτην θεωρίαν, γνωρίζομεν δτι ὁ Πρόδικος δὲν ἦμέλει τῶν θεῶν τὸ ὄνομα καὶ τὸ παρὰ τῷ λαῷ κῦρος νὰ ἐπι- καλῆται ἐκάστοτε, ἐφ' ὃσον τοῦτο ἦδύνατο νὰ φανῇ ὀφέλιμον (42). δὲν ἀντιφάσκουσι δὲ ποσῶς ἡ θεωρία τοῦ Προδίκου καὶ ἡ πρᾶξις, ἀλλ' ἀντιθέτως εἶναι συμ- φωνόταται πρὸς τὴν περὶ κοινωνικῆς χρησιμότητος τῆς Ἰδέας τοῦ Θεοῦ ἀντίληψιν, ἢν κοινὴν ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων εὑρίσκομεν.—Παρ' ὅλα ταῦτα ἦτο καὶ φιλόσοφος νοῦς ὁ τοῦ Προδίκου; Ἡρέσκετο καὶ εἰς

τὰς μεταφυσικὰς ζητήσεις ;—Τοῦτο ἀγνοοῦμεν. Τὸ μόνον δεδομένον, ὅπερ κατέχομεν πρὸς ἀπόκρισιν, εἰναι ὅτι ἡγνόησε τὸ πραγματικὸν πρόβλημα τοῦ ἀπολύτου, τὸ γεννώμενον ἐκ τῆς θέας τοῦ περιβάλλοντος ἡμᾶς σχετικοῦ.

Καὶ περὶ Ἰππίου δικαιούμενον⁶² ἀμφιβάλλωμεν, ἢν ποτὲ ἐφιλεσόφησεν ἢ καὶ ἂν ἔσχε γνώμην τινὰ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τὸ ὅποιον μελετῶμεν. Τοῦ Θρασυμάχου δὲ τοῦ Χαλκηδονίου ἐλάχιστα ἔχουσι περὶ θεῶν παροδοθῆ. Τὸ περίφημον λόγιον, καθ' ὃ οἱ θεοὶ οὐχ δρῶσι τὰ ἀνθρώπινα, οὐ γὰρ ἂν τὸ μέγιστον τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀγαθὸν παρεῖδον, τὴν δικαιοσύνην, δρῶμεν γὰρ τοὺς ἀνθρώπους ταύτῃ μὴ χρωμένυνς (⁶³), ἔτερον δὲ ἀπόσπασμα καὶ τοῦτο, ἐν τῷ ὅποιῳ μεταξὺ ἄλλων λέγει : ἐπειδὴ δ' εἰς τοσοῦτον ἡμᾶς ἀνέθετο χρόνον ὁ δαιμων, ὥστε ἐτέρων μὲν ἀρχόντων τῆς πόλεως ἀκούειν, τὰς δὲ συμφορὰς πάσχειν αὐτούς, καὶ τούτων τὰ μέγιστα μὴ θεῶν ἔργα εἶναι, μηδὲ τῆς τύχης, ἀλλὰ τῶν ἐπιμεληθέντων, ἀνάγκη δὴ λέγειν (⁶⁴). Εὔκολως βλέπει τις ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα ἀποσπάσματα εἰς οὐδὲν δύνανται νὰ ἀγάγωσιν ἡμᾶς συμπέρασια, τοῦ μὲν πρώτου ὅντος τὸ πολὶ πικρίας γεννήματος καὶ ἀπογοητεύσεως, (ὅπερ ἦδύνατο νὰ ἀναμνήσῃ ἡμῖν τὴν ὅδὸν τῆς ἀθείας τὴν ὑπὸ τοῦ Διαγόρα ὅδευθεῖσαν), τοῦ δὲ ἄλλου σχήματος ἀπλοῦ τοῦ λόγου, ἀμφοτέρων δὲ ἐν λόγοις ἐκφρασθέντων, ἐν οἷς ἀσφαλῶς ἄλλα τινὰ μᾶλλον τῆς ἀθείας ἐμεραπεύοντο. "Αλλωστε καὶ τὸ πρῶτον καθὼς καὶ τὸ

δεύτερον οὐδόλως τὴν ἀπιστίαν προϋποθέτουσιν ἄλλὰ τὴν πίστιν.

(Τοιαῦτα ἄλλωστε καθ³ δλου περὶ θεῶν φρασίδια,
οὗτοι λεγόμενα, μόνον νὰ συγχίσωσι θὰ ἦτο δυνατόν, τὸν λίαν ἐπιπλαίως μελετῶντα τὸ ζήτημα ἐν πᾶσι τοῖς χρόνοις τῆς ἴστορίας. Καὶ παρ³ αὐτοῖς τοῖς φιλοσόφοις, φράσεις ὡς π. χ. οἱ θεοὶ τοῖσι ἀνθρώποισι διδοῦσι τάγαθὰ πάντα καὶ πάλαι καὶ νῦν, ἢ : κόσμον τὸν αὐτὸν ἀπάντων οὔτε τις θεῶν, οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, κατ³ οὐδὲ: εἶναι διαφωτιστικαὶ περὶ τῆς πίστεως ἢ τῆς ἀπιστίας τῶν γραψάντων. Παντελῶς ἐσφαλμένην θὰ εἴχομεν περὶ τοῦ Σωκράτους ἀντίληψιν, ἀν ἔκ τινων λόγων αὐτοῦ ἐν τοῖς διαλόγοις ἐπειρώμεθα νὰ συναγάγωμεν τὸ θεολογικὸν αὐτοῦ σύστημα (**) .

Τέλος ἐν τῇ Πολιτείᾳ (**) φέρεται ὁ Θρασύμαχος, φοβούμενος τοὺς θεούς, παῖςων πως δύμως, θὰ ἦτο δὲ τολμηρὸν ἐπὶ λογίου τοιούτου νὰ στηρίξωμεν γνώμην ινὰ περὶ τῶν θεολογικῶν αὐτοῦ δοξασιῶν.

Ἄλλα τὸν Θρασύμαχον οὔτε εἶναι ὅρθιὸν νὰ συγκαταλέξωμεν μεταξὺ τῶν φιλοσόφων· οὐδὲ καν τίτλος ἔργου τινὸς αὐτοῦ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου ἐσώθη μέχρις ἡμῶν, δπερ ἔργον θὰ ἐδικαίου ἵσως εἰς τοιαύτην κατάταξιν. Πάντως ἐπειδὴ γνωρίζομεν τοῦτον ἐκ τοῦ Πλάτωνος (ἀν δὲ πλατωνικὸς Θρασύμαχος εἶναι δὲ αὐτός, ἔστω καὶ ἡλλοιωμένος καὶ ἔξογκωμένος κατὰ τὰς θεωρίας, μὲ τὸν ἴστορικόν, δπερ δύσκιλον εἶναι νὰ μὴ ἀποδεχθῶμεν), καὶ ἔξι ἄλλων ἀποσπασμάτων, δὲν

είναι παρακεκινδυνευμένον νὰ καταλέξωμεν τοῦτον ἐν τῇ οητορικῇ καὶ πολιτικῇ σχολῇ, εἰς ᾧν καταλεκτέοι καὶ ὁ Κριτίας καὶ ὁ Καλλικλῆς καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης (ῷο) καὶ ἄλλοι ἵσως. Ἡ σχολὴ αὕτη ἐπὶ τῶν σκεπτικῶν διδαγμάτων τῶν πρώτων σοφιστῶν καὶ φιλοσόφων στηριχθεῖσα, πραγματικὰς ὅλως ἐδόξαζε θεωρίας, πάσας τὰς πράξεις ἐπὶ τοῦ ἐπωφελοῦς καὶ τοῦ ὑλικοῦ θεμελιοῦσα, μικρὸν δὲ θηρεύουσα τὴν θεωρητικὴν αὐτῶν δικαίωσιν. Διὰ τούτους τὰ προβλήματα τῆς φυσικῆς θεολογίας οὖδεμίαν εἶχον ἀξίαν, ἥρμήνευον δὲ οὐχὶ αὐτά, ἀλλὰ μόνον τὴν ἐμφάνισιν αὐτῶν καὶ μόνον καθ' ὅσον ἐσχετίζοντο ὅπωσδήποτε μὲ τὰ ζητήματα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀτιγα πρωτεύουσαν εἶχον παρ' αὐτοῖς θέσιν.

Καὶ τοῦ Θρασυμάχου λοιπὸν τὴν περὶ θεοῦ ἴδεαν κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν τῶν ἄλλων σοφιστῶν δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος νὰ εἰκάσωμεν, ἀρνητικὴν ἡτοι κάλλιον διεστικὴν ἢ σκεπτικήν. Ἀφ' ἐτέρου δὲ ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ μανθάνομεν, ὅτι καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι δὲν ἐδυσκολεύετο νὰ ποιῆται χρῆσιν τοῦ ὀνόματος τῶν θεῶν.

Οσα μέχρι τοῦδε εἰκάσαμεν περὶ τοῦ Πρωταγόρου ἢ εἴδομεν ἐφαρμοζόμενα ὑπὸ τῶν σοφιστῶν, εὑρίσκομεν ἡδη νὰ διδάσκωνται καὶ γὰ ἐρμηνεύωνται ὑπὸ τοῦ Κριτίου· τὰς περὶ θεῶν δοξασίας αὐτοῦ ἀσφαλῶς γνωρίζομεν ἐκ μακροῦ ἀποσπάσματος διασωμέντος ὑπὸ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (ῷο). Ἐκ τούτου διδασκόμεθα ὅτι ὁ παράδοξος ἐκεῖνος καὶ πολύ-

μορφος ἀνήρ, ὁ περίφημος ἐκ τοῦ ἔργου του δσφ καὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ, ίδιαν εἶχε περὶ τῆς γενέσεως τῆς ίδεας τοῦ θεοῦ πίστιν. Κατὰ τοῦτον λοιπὸν εἶναι οἱ θεοὶ γεννήματα σκέψεων ἐκπηγασασῶν ἐκ προύπε-
θέσεων κοινωνικῆς ὥφελείας. Κατ' ἀρχὰς ἔξων οἱ ἀνθρώποι ἀτάκτως, τοῦ ἵσχυροτέρου ἐπιβάλλοντος τὰς θελήσεις του, οὐδεμία δὲ ὑπῆρχε δικαιοσύνη· βραδύτερον ἀπεφάσισαν νὰ θέσωσιν (⁹⁹) ἔαυτοῖς νό-
μους, ἵνα ὑποτάξωσι τὴν βίαν, τὸν νόμον δὲ ἔχωσιν ὑπὲρ ἔαυτοὺς ἀρχοντα. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τότε οἱ ἀνθρώποι φανερῶς μὲν δὲν ἡμάρτανον, κρύφα δὲ
ἔβλαπτον ἄλληλους, πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ εὔρε τρόπον ἵνα καὶ ἀπὸ τῶν ἀφανῶν ἀνομη-
μάτων ἀποτρέψῃ τοὺς ἀνθρώπους, εὔρε τὸ φόβητρον τῶν θεῶν, οἵτινες καὶ τὰ λάθρα πραττόμενα ἀνομή-
ματα, καὶ τὰ φρονήματα εἰσέτι τοῦ ἀνθρώπου γνω-
ρίζουσι.

Ἐκ τῆς ὑποθέσεως ταύτης τοῦ Κριτίου περὶ θε-
ῶν καὶ ίδιως τῆς ὀνομασίας τῆς εἰς τοὺς θεοὺς πί-
στεως ὡς ψεύδους, ἔχομεν ἀσφαλῶς δεδομένην τὴν
ἀπιστίαν αὐτοῦ. Διὰ τὰν Κριτίαν καθὼς καὶ διὰ τὸν Πρόδικον, οὐδὲ κᾶν τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρ-
ξεως τῶν θεῶν, ἀλλὰ τούτου λελυμένου δι' ἀποφα-
τικῆς ἀπαντήσεως, ἔρχονται οἱ συφισταὶ ἐπὶ ἔτερον πρόβλημα, προσπαθοῦντες νὰ εὔρωσι τὰ αἴτια τὰ
κινήσαντα τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν πίστιν ταύτην, ἢ
χρησιμοποιοῦσι ταύτην. Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι
ἡ διαφορὰ ἀπὸ τοῦ Προδίκου εἰς τὸν Κριτίαν: τοῦ

πρώτου ἢ ἔρμηνεια ψυχολογική· ὁ δεύτερος μόνον εἰς τὰ δημόσια ἀποβλέπων, ἀρκεῖται εἰς στοιχειωδεστάτην ἔρμηνειαν τοῦ φαινομένου, οὐκανοποιοῦσαν τὰς κοινωνικὰς αὐτοῦ ἐπόψεις· εἰσάγει δὲ καὶ τὴν ἐνοιαγ τῆς μετὰ λόγου βουλήσεως εἰς τὴν γένεσιν τῆς ἰδεας τοῦ θεοῦ.

*Αὕτα λόγου εἰσέτι τυγχάνει καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ θείου καὶ ἡ ἔλλειψις πάθους μεθ' ἣς μελετᾶ ὁ Κριτίας τὸ πρόβλημα: δὲν ὅργίζεται διὰ τὸ ψεῦδος, ἀλλ᾽ ἐκθέτει τὰ πορίσματα τῶν παρατηρήσεών του ἔρμηνεύων τὴν αἰτίαν τούτου, οὐ μόνον δὲ αὐτό, ἀλλὰ καὶ χαίρει ἐπὶ τῷ ψεύδει, τὸ δποῖον ἀποκαλεῖ διδαγμάτων ἥδιστον. Εἰς τοῦτο δὲ προσέχω, νομίζων ὅτι ἀποδεικνύει πόσην δλίγην φροντίδα ἀπέδιδον εἰς τὰ θεωρητικὰ ζητήματα οἵ ἀνδρες οὗτοι, τῶν δποίων μέλημα πρῶτον. Ἡ πρᾶξις καὶ τὰ μέσα τῆς πράξεως ὑπῆρχον. Ἡ πρᾶξις κατὰ τούτους εἶγαι σκοπὸς—ἐν δὲ τῶν μέσων, ἡ γνῶσις. Καὶ τὸν Κριτίαν ὅθεν ἀγεπιτυχῶς θὰ κατελέγομεν ἐν τοῖς φιλοσόφοις (⁹⁰).

*Ο ὑστάτος τῶν σοφιστῶν τοὺς δποίους περιλαμβάνει ἡ χρονικὴ διαίρεσις τὴν δποίαν μελετῶμεν, ὁ Καλλικλῆς, οὗτινος καὶ αὐτὴ ἡ προσωπικότης. ἔχει κατὰ καιροὺς ἀμφισβητηθῆ (⁹¹),—ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀδίκως—τυγχάνει ἡμῖν γνωστὸς μόνον. ἐκ τοῦ Πλάτωνος (⁹²). Τὰ διδάγματα αὐτοῦ φανερὰν ἀπὸ τῶν παλαιοτέρων σοφιστῶν τὴν ἐπίδρασιν ἔχοντα, εἶγαι ἡ ὑστάτη τοῦ πραγματισμοῦ ἀποκρυστάλλωσις: ὁξεῖα εἰρωνεία, ἀπιστία καὶ περιφρόνησις πρὸς τὰς

θεωρητικὰς συζητήσεις (⁹). Ὁ θεός οὐδάμως ἀπάντῃ ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ. Ἀλλὰ δὲ Καλλικλῆς οὐ μόνον φιλοσοφικῆς διαθέσεως στερεῖται, ἀλλά, ως ἔχ του ἀριστοκρατισμοῦ αὐτοῦ, οὐδὲ τὴν σοφιστικὴν ἔχει ως νοοῦμεν ταύτην συνήθως. Καὶ δὴν δεν εἶναι πρόσωπον ιστορικόν, διός ἀσφαλῶς τὰ διδάγματα αὐτοῦ πᾶσα Πλάτωνι ἔχουσιν ἔξωτερικήν τινα βάσιν, καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς φυσικῆς ἀπολήξεως τῆς σοφιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ λόγος ἀρνεῖται τὸν λόγον· τοιοῦτος δὲ κληρος αὐτοῦ ὅταν ὑποτάξῃ ἐαυτὸν εἰς τὴν πρᾶξιν. Τοιαύτη ἡ κατόληξις τῆς φιλοσοφίας ὅταν σκόπιμότητα ἄλλην τινὰ ζητήσῃ νὰ ἴκανοποιήσῃ ἢ τὴν ἔξι ἐαυτῆς ἀπόλαυσιν, λησμόνοῦσα ὅτι γνῶσις καὶ πρᾶξις ἐκ φύσεως καὶ ἐκ τῶν πρότερων εἶναι ἀνεπάλληλοι.

Πολὺ ἔλιθω εἰς τὰ πρόσιμάτα τῆς παρουσίας μελέτης, νόμιζω ὅτι πρέπει νὰ σημειώσω διδάγματα παράλληλα μὲ τὰ τῶν σοφιστῶν, ἀπαντῶντα κατὰ τοὺς αὐτοὺς χορηγούς καὶ ἔξω τοῦ κλασσικοῦ αὐτῶν διαγράμματος, παράνδρασιν οἷοι οἱ φιλόσοφοι, Ἡππων καὶ Δημόκριτος, δὲ τραγικός Εὔριπίδης, δὲ διευθραυστοὶ διαγόρας, κ. ἀ. (⁹).

Ἐκ τῆς ἀρχαιότητος γνωρίζομεν τὸν πρῶτον ἴδιος